

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 3

**tsuull.uz
goldenscripts.tsuull.uz**

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 3

tsuull.uz

goldenscripts.tsuull.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

**BOSH MUHARRIR
O'RINBOSARI**

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)
 Isa Habibeyli (Ozarbayjon)
 Seyhan Tanju (Turkiya)
 Almaz Ulvi (Ozarbayjon)
 Benedek Peri (Vengriya)
 Vahit Turk (Turkiya)
 Teymur Kerimli (Ozarbayjon)
 Eunkyung Oh (Koreya)
 Nazef Shahrani (AQSH)
 Boqijon To'xliyev
 Muhammadjon Imomnazarov
 Bilol Yujel (Turkiya)
 Qosimjon Sodiqov
 Zulxumor Xolmanova
 Mustafa O'ner (Turkiya)
 Nurboy Jabborov
 G'aybulla Boboyorov
 Kimura Satoru (Yaponiya)
 Imran Ay (Turkiya)
 Aftondil Erkinov
 Nadir Mamadli (Ozarbayjon)
 Rashid Zohidov
 Otabek Jo'raboyev
 Bulent Bayram (Turkiya)
 Qo'ldosh Pardayev
 Nodirbek Jo'raqo'ziyev
 Oysara Madaliyeva
 Hilola Nazirova

MUNDARIJA**MATNSHUNOSLIK****Shermuhammad Amonov**Ahmad Tabibiy devonlari qo'lyozmalari
genealogiyasi

4

Sharofiddin Jalilov Xorazm adabiy muhitida Otanazar
Kamoliyning tutgan o'рни

24

ADABIYOTSHUNOSLIK**Zəhra Allahverdiyeva**"Xəmsə" ənənəsində mövzunun həlledici
funksiyasi

37

Atilla SüleymanliFüzuli Hikmət Məktəbinin Yetirmələri:
Erkin Vahidovun Yaradıcılığında Füzuli
Təsiri

51

Gavhar Muftullayeva"Nasoyim ul-muhabbat"da Xoja Muhammad
Porso va Xoja Ubaydulloh Ahror zikri

62

LINGVISTIKA**Umarjon Qodirov**

Qarluq lahjasining o'rganilish tarixi

76

Feada Samadbek Afg'oniston o'zbek tili fonetikasida
dissimilyatsiya hodisasi

90

EDITOR IN CHIEF

Shuhrat Sirojiddinov

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Karomat Mullakhojaeva

EXECUTIVE SECRETARY

Ozoda Tojibaeva

EDITORIAL BOARD

Karl Rechl (Germany)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan)

Seyhan Tanju (Turkey)

Almaz Ulvi (Azerbaijan)

Benedek Peri (Hungary)

Vahit Turk (Turkey)

Teymur Kerimli (Azerbaijan)

Eunkyung Oh (Korea)

Nazif Shahrani (USA)

Bakijan Tukhliev

Mukhammadjan Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkey)

Kasimjan Sadikov

Zulkhumor Kholmanova

Mustafa O'ner (Turkey)

Nurboy Jabborov

Gaybullah Babayarov

Kimura Satoru (Japan)

Imran Ay (Turkey)

Aftandil Erkinov

Nadir Mamadli (Azerbaijan)

Rashid Zahidov

Atabek Juraboev

Bulent Bayram (Turkey)

Kuldosh Pardaev

Nodirbek Jurakuziev

Oysara Madaliev

Hilola Nazirova

CONTENTS**TEXTOTOLOGY****Shermuhammad Amonov**

Genealogy of the Divan Manuscripts of Ahmad Tabibi 4

Sharofiddin Jalilov

The role of Otanazar Kamoli in the literary environment of Khorezm 24

LITERATURE**Zəhra Allahverdiyeva**

The resolving function of the theme in the Khamsa Tradition 37

Atilla Süleymanli

Fuzuli's Influence on Erkin Vahidov's Creativity who is a Student of Fuzuli's Knowledge School 51

Gavhar Muftullayeva

The mention of Khoja Muhammad Porso and Khoja Ubaydullah Ahror in "Nasoyim ul-muhabbat" 62

LINGUISTICS**Umarjon Kodirov**

History of studying the Qarluq dialect 76

Feada Samadbek

Dissimilation in the Phonetics of the Uzbek Language of Afghanistan 90

Xorazm adabiy muhitida Otanazar Kamolining tutgan o'rne

Sharofiddin Jalilov¹

Abstrakt

XIX asr ikkinchi yarmi XX asr boshlarida Xiva xonligida siyosiy o'zgarishlar bilan bir qatorda o'ziga xos adabiy muhit vujudga keldi. Bunda mamlakat ijodkorlarini o'z atrofida jamlashni ta'minlashga intilgan shoh Muhammad Rahimxon II Feruz bevosita ijodkorlarning homiysi sifatida adabiyot tarixida iz qoldirgan. Muhammad Rahimxon II Feruzning sa'y-harakatlari natijasida yangi ijod maktabi ochilishi ko'plab asarlarning yaratilishiga sabab bo'ldi. Bunda Xorazm adabiy muhiti vakillariga Feruz ko'rsatmasiga binoan devon tuzish an'anasi urfga aylanib, taraqqiy etgan. Ayniqsa, devon yaratgan ijodkorlarning nomlari bevosita Xorazm adabiy muhiti vakillarining hayoti va ijodini qamrab olgan "Majmuat ush-shuaro" tazkirasidan o'rin olgan. "Majmuat ush-shuaro" tazkisasi yaratilguniga qadar Xorazm adabiy muhiti vakillarining hayoti va ijodi xususida ma'lumotlarni jamlagan majmua yoki tazkira kuzatilmaydi. Otanazar Kamoliy hayoti va faoliyatiga ushbu tazkiradan o'rin ajratilgani shoirning adabiy muhitda tutgan o'ziga xos o'rnidan darak beradi.

Ushbu maqolada Xorazm adabiy muhitining bevosita Muhammad Rahimxon II Feruz hukmronligi davridagi taraqqiyoti, uning davlat ishlari qatorida ilm va ijodga bo'lgan rag'batini xususida muxtasar ma'lumotlar berilgan. Otanazar Kamoliyning hayoti, ijodiy faoliyatiga doir ma'lumotlar manbalar asosida tiklanib, tahlilga tortilgan. Bunda shoir devonining qo'lyozma nusxalari, devon tarkibi va mundariyasi, undagi asarlarning mavzu ko'lamini ilmiy tahlil qilingan, devondagi she'rlar tasnifi amalga oshirilgan.

Kalit so'zlar: *adabiy muhit, Xiva, Feruz, Kamoliy, "Devoni Kamoliy", matniy tadqiq.*

Kirish

O'zbek mumtoz adabiyotining tarixi va tadrijiy takomilida XIX asr alohida ahamiyat kasb etgani ayni haqiqat. Adabiy muhit bu

---

¹Jalilov Sharofiddin – tadqiqotchi, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: Sharofiddinjalilov95@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-4717-6076

Iqtibos uchun: Jalilov, S. 2024. "Xorazm adabiy muhitida Otanazar Kamoliyning tutgan o'rne". *Oltin bitiglar* 3: 24 – 36.

davr adabiyotining eng muhim jihatlaridan biri sanaladi. Mazkur asrda adabiyotimiz tarixida uch adabiy muhit faoliyat ko'rsatgani haqida adabiyot tarixiga oid tadqiqotlarda ma'lumot berilgan [Абдуллаев 1980, 384]. Ular Qo'qon, Xorazm va Buxoro adabiy muhitlaridir.

Xorazm adabiy muhiti o'zbek milliy adabiyotining tarkibiy qismlaridan biri bo'lib kelgan. Shuning uchun, har bir davrdagi umumiy xususiyat va tamoyillar muayyan darajada ushbu voqa adabiyotida aks etgan [Saidjonova 2016, 4]. O'zbek mumtoz adabiyotini o'rganishda Xorazm adabiy muhitining o'rne beqiyos.

Adabiy muhit muayyan hududda yashab ijod etgan yirik shoir va adiblar ta'sirida yuzaga keladi. Uning vujudga kelishi yirik ijodkorlar faoliyati, ular yaratgan ijodiy maktablar bilan chambarchas bog'liq. Masalan, XV asr Hirot adabiy muhiti Lutfiy, Navoiy va Jomiy singari ijodkorlar faoliyati natijasida yuzaga kelgan bo'lsa, O'rta Osiyo xonliklari davriga kelib Xorazm, Buxoro hamda Qo'qon adabiy muhitlari paydo bo'ldi. Xorazm adabiy muhiti Ogahiy, Munis, Feruz, Tabibiy, Bayoniy, Komil Xorazmiy, Kamoliy va Haqiriy kabi yirik shoirlar ijodi ta'sirida shakllangan.

Asosiy qism

Xorazmda Sayid Muhammadxon hukmronligi davrida mamlakatda tinchlik-osoyishtalik qaror topib, poytaxt Xivada me'morchilik va boshqa sohalarining rivojlanishi madaniy hayotning gurkirashiga sabab bo'ldi. Muhammad Rahimxon II davriga kelib esa Xiva ilm-fan, san'at va madaniyat poytaxtiga aylandi. Ogahiy o'zining "Gulshani davlat" [Inv 79] asarida Sayid Muhammadxon davridagi yuksalishlar haqida yozib qoldirgan. Sayid Muhammadxon davrida ilm va san'atning turli yo'nalishlari o'zining avj pallasiga kirdi. Albatta, bunday taraqqiyot va yutuqlar mamlakatning rivojiga ulkan hissa qo'shdi. Chor Rossiyasi Xiva xonligi yerlariga bostirib kirishidan avvalroq Xiva taxtiga Muhammad Rahimxon II (1865-1910-yillar) o'tiradi. U o'sha paytga qadar o'tgan hukmdorlar ichida eng uzoq muddat hukmdorlik qilgan va o'zidan keyin ijobiy nom qoldirgan xonlardan biridir. Uning hukmronligi davrida ko'plab o'zgarish va yangilanishlar ro'y berdi. Birinchi navbatda qurilish, suv inshootlari ishlariga e'tibor kuchaydi. Madaniyat-ma'rifat, maorif sohalarida anchayin siljishlar yuz berdi. Adabiy muhit ham o'zining oldingi davriga nisbatan rivojlandi.

Qalam ahli Muhammad Rahimxon homiyligi hamda yuksak e'tibori ostida ma'lum bir mansablarda ishlab, osuda hayot ke-

chirdilar va o'zlaridan o'lmas asarlar meros qoldirdilar.

Feruz she'riyatda iste'dodli, ammo tabiatan yaxshi xulq egalari bo'lmagan kishilarga zulm qilmagan, iste'dodlarini hurmat qilgan shaxs sifatida tanilgan hukmdordir. Masalan, "G'ulomiy Feruzga Muqarrab xos bo'lganidan ajab bir johil tabiat bo'lib, hamisha o'ziga g'ururi havotiy nafs paydo qilib, boshqa umaro va vuzarolarni nazariga hech bir hay bilmas erdi. Hama vaqtlar ichkilik qilib soz suhbatlar-u bachkanabozlik bilan mashg'ul erdi" [Лаффасий 1992, 55]. Ammo Feruz shunday kimsaga ham yaxshi muomalada bo'lib, uni yaxshi she'rlar yozishga targ'ib qilgan. Yana bir shoir Purkomil ajab bir mutakabbir, xasis shaxs bo'lgandek, ahdini o'ziga manzuri nazar qilmas erdi [Laffasiy 59], hokimlik paytlarida o'z mansabini suistemol qilgani, xalqqa zulm ko'rsatganligi sababli hokimlikdan chetlatilgan. Bu kishining ham g'azallarini maqbul qilib devonlariga farmon bergan. Shuning bilan "Pur Komil" taxallusi ostida devon tartib beradi.

Muhammad Rahimxon II hukmronligi davrida Xivada madrasa, masjid va xonaqohlar hamda kutubxonalar bunyod etildi. Ilm-ma'rifat ahliga homiylik qilindi. Ushbu bunyodkorlik va taraqqiyot adabiy jarayon bosqichlarida Sulton Feruzshohning yonida yelkadosh bo'lgan Ogahiy asarlari bilan mamlakat adabiy muhiti rivojiga o'z hissasini qo'shdi.

S.Matkarimova o'z ilmiy tadqiqotida aytganidek "She'riyatni qalbni tarbiyalovchi, insonni ezgulikka yetaklovchi buyuk kuch deb bilgan xon sipohiyarlari to'ralarni, vazir-u amaldorlarni, boringki, butun xalqni kitobxonlikka chorladi. "Alqissa "Annosu a'lo dini mulukahum"ning muqtazosiha tamomi viloyat xalqi kitobxon bo'ldilar." Binobarin, Tabibiy ta'kidlaganidek, shoh nimagaki mayl bildirsa, ulus ham shunga xayrixoh bo'ladi" [Matkarimova 2007, 26].

Biz fikr yuritayotgan XIX-XX asrlardagi Xorazm madaniy hayoti ijtimoiy-siyosiy sharoitiga har xil o'zgarishlar xos bo'lganidek, adabiy muhit doirasida ham turlicha o'zgarish, yangilanish va faollik bo'lgan. Bu davrda she'riyat maydoniga kirib kelgan, o'zining iste'dodiga, salohiyatiga yarasha ozmi-ko'pmi ijod qilib, adabiyotda ma'lum iz qoldirgan shoirlar ham talaygina bo'lgan.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Xiva xonligida Muhammad Rahimxon II davridagichalik adabiy muhit rivojlangan davr hech bir hukmdor davrida bo'lmagan. Hasanmurod Laffasiyning "Xiva shoir va adabiyotchilarining tarjimayi hollari" nomli tazkirasida Muhammad Rahimxon II homiyligida ijod qilgan 54 nafarining nomi keltiriladi. Bularning aksariyati saroyda xizmat qilgan. Bu

ijodkorlarning har biriga Feruz o'z qobiliyatiga qarab ijtimoiy vazifa ham topshirgan [Ismoilova 1995, 30]. Xususan, saroy shoirlariga sardor Ahmad Tabibiy edi. Xattot, Bobojon Tarroh kotib, iste'dodli shoir, tabiatan baquvvat, jang san'atida mohir Shinosiy saroy qo'shinlariga yasovulboshi, Otanazar Kamoliy esa mutavalli, chiroyli husnixat egasi bo'lgan Devoniy kotib vazifasida xizmat ko'rsatganlar.

Manbalarda Feruz tabiatan tug'ma iqtidor shoir va ijodni yuksak darajada qadrllovchi shaxs deb e'tirof etiladi. "Feruz odatda erta turadi. Erta turish qut-baraka, yaxshilik alomati ekanligini yaxshi bilgan xon namozni o'qib, biron soat ijodxonasiga kirib ketadi. Navoiy, Ogahiy asarlarini mutolaa etadi, ilhomi kelsa, biron g'azal bitadi. Chunki haftada ikki marta o'tadigan g'azalxonlik oqshomlariga quruq borib bo'lmaydi. Barcha ijodkorlar shoh va shoirdan yangi g'azallar kutishi tabiiy hol edi" [Davlatyor Rahim, Shihnazar Matrasul, Jumaxo'ja 1995, 8].

Aytib o'tilgan fikrlardan Feruz davrida madaniy hayot gullab yashnagan, adabiyot o'zining yuksak taraqqiyot bosqichiga ko'tarilgan deya xulosa qilish mumkin. Muhammad Rahimxon II davrida adabiy muhitga jiddiy e'tibor qaratilgan, o'zi ham Feruz taxallusi ostida she'rlar yozgan. Hatto, shu qadar qiziqqanki, uning davrida kimning she'riyatga qiziqishi bo'lsa xonning qabuliga boraverar edi. "So'ngroq she'rga haris bo'ldilar. Har kishining she'r aytmoqg'a sahl qobiliyatlari bo'lsa, na'vi she'rlarni aytib, dargohi oliyg'a bora berdilar. Shoirlarning adadlari kam besh qirg'ga yovuq bordi" [Davlatyor Rahim, Shihnazar Matrasul, Jumaxo'ja 1995, 24]. Bundan ma'lum bo'ladiki, Feruz yon-atrofidagi talantli shoirlarni Xivaga to'plagan, ularga rahnamolik, homiylik qilgan.

XIX asrning o'rtalariga kelib O'rta Osiyoda tarixiy-ijtimoiy vaziyat keskin o'zgardi. Chor Rossiyasi tomonidan 1876-yili Qo'qon xonligiga barham berildi, uning o'rnida yangi harbiy-byurokratik hokimiyat – Turkiston general gubernatorligi tashkil etildi. 1868-yili Buxoro, 1873-yilda esa Xiva xonliklari ham birin-ketin ruslarga taslim bo'lib, o'nglanmas siyosiy, moliyaviy va harbiy shartlar evaziga o'z mustaqilliklarini saqlab qolgan bo'lsalar-da, Chor Rossiyasining mustamlakasiga aylanib qoldilar. Bu ikki xonlikdan farqli o'laroq Xorazmda Muhammad Rahimxon II Feruz hukmronligi davrida (1865–1910) san'at, madaniyat, adabiyot, xattotlik, tarjimachilik sezilarli darajada yuksaldi.

Mazkur davr ijodkorlari hayoti to'g'risida bizga ilk ma'lumotlarni beruvchi manbalar – Tabibiyning "Majmuatush-shuaro", Laffasiyning "Xiva shoirlari va adabiyotchilarining tarjimayi hollari"

tazkiralari hamda “Yug‘urumiya” to‘plamidir [Ismoilova 1995, 32]. Ammo biz tahlilga tortgan davr XIX asr ikkinchi yarmidan to Kamoliy vafotigacha (1914) bo‘lgan yillarni qamrab olgani sababli “Yug‘urumiya” she‘riy to‘plamiga diqqat-e‘tiborimizni qaratmadik. “Yug‘urumiya”da Avaz, Tabibiy, Chokar, Faqiriy Devoniy va boshqalarning 1914–1915-yillardan keyingi davrda yozilgan asarlaridan namunalar keltirilgan [Ismoilova 1995, 33].

Hasanmurod Laffasiy qalamiga mansub “Xiva shoirlari va adabiyotchilarining tarjimayi hollari” nomli tazkiraning qo‘lyozma nusxasida Xiva shoirlaridan 54 nafari haqida ma‘lumotlar berilgan bo‘lib, bu manba o‘sha davr adabiy muhitining rivoj topganini ko‘rsatadi. Ushbu tazkiraning uchta 9494, 12561 va 11499-raqamli nusxalari bo‘lib, bulardan 12561-raqamli nusxasida ko‘proq ya‘ni, 54 nafar shoir haqida ma‘lumot berilgan. Qolgan ikki nusxada esa birida 51, ikkinchisida 45 nafar shoir hayoti va ijodi haqida ma‘lumot berilgan. Shu uch qo‘lyozmadan biz nisbatan to‘liqroq deb bilgan nusxa (Inv 12561) Muhammad Amin Xivaqiy kotib tomonidan ko‘chirilgan.

Laffasiy tazkirasida shoirlar hayotiga oid ma‘lumotlar berganda ko‘proq ularning fe‘l-atvorlariga xos bo‘lgan fazilat yoki nuqs-xatolar haqida to‘xtaladi. Biz yuqorida qayd etgan G‘ulomiy va Purkomil shoirlarning fe‘l-atvorlariga xos salbiy qarashlar yoinki, Tabibiy, Avaz, Shinosiy, Kamoliy haqidagi ijobiy fikrlar shular jumlasidandir.

Tazkirada mashhur ijodkorlar hayoti to‘g‘risida kengroq ma‘lumotlar beriladi, masalan, Ahmadjon Tabibiyga Tabibiy otlig‘ taxallus qo‘yilishida Yaxshimurod nomli tabibning xizmatiga ro‘zi-shab qatnab, undan tib ilmlarini o‘rgangani, shu orqali xonga yaqin mahram bo‘lgani, Feruz unga Tabibiy taxallusini bergani batafsil yozilgan. Tabibiy haqida yana shunday deydi: “Ammo Ahmadjon Tabibiy kalta bo‘ylik, ko‘sa qo‘tir, chechak toblig‘ bo‘lib, ul yoshlig‘din jigar xastaligi bo‘lib, hamisha xastalig‘a parvo qilmasdan, ichkilikka mashg‘ul bo‘lib, doimiy mastlig‘ bilan tanburga havaskor bo‘lib, hama vaqtlar tanbur chertib o‘z shikasta xavotirig‘a tasalli berib turadur edi” [Laffasiy 1992, 62].

Bundan tashqari, Ogahiy, Munis, Komil Xorazmiy, Avaz O‘tar, Bayoniy, Bobojon Tarroh kabi shoirlar haqida batafsil ma‘lumotlar berilgan, bu esa ijodkorning ijtimoiy holatini tushunish, she‘rlarini ma‘nisiga yetib o‘qishda muhim hisoblanadi. Mazkur tazkirada Mutrib, Haqiriy, Kamoliy, Niyoziy Chokar, Rog‘ib, Doiy kabi o‘z davrining ko‘zga ko‘ringan sermahsul ijodkorlari haqida ham batafsil

ma'lumotlar keltirilgan.

O'sha davr ruhiyatini o'z she'rlarida mujassam eta olgan Shinosiy, Kamoliy, Haqiriy, Nadimiy, Ojiz kabi shoirlar haqida zarur ma'lumotlar berib, ularni alohida tilga oladi. "Kamoliy xon huzurinda dag'i mo'tabar vuzarolar jumlasidin, har bir marakamajlislarda o'rinli bo'lib kelgani aniqdur..." [Laffasiy 1992, 59].

Laffasiy ta'kidlab o'tgan bu ijodkorning hayoti va ijodiga qiziqib, uning devon tartib bergan yoki bermaganligini aniqlash maqsadida tekshirganimizda Kamoliyga tegishli O'zRFASHI Qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan devonining 3 ta qo'lyozma nusxasi borligi ma'lum bo'ldi. Ushbu manbalarning hajmi quyidagicha: Inv 911/III 131 sahifadan, inv 7085 IV dagi nusxasi esa 133 sahifadan, inv 948 nusxasi esa 171 sahifadan iborat ekanligi oydinlashdi. Shu o'rinda Kamoliy xususida Bobojon Tarroh aytgan mulohazali o'rinlarni zikr etish o'rinli: "Shoir Kamoliy eski maktabni bitkazgan, xolos. Madrasa ta'limini olmag'on. She'rlarini o'zi ayta bilmas..., Kamoliy devon tartib berg'on emas. O'zi boshqa bировga she'r aytтира, nechuk tartib beradi?" [Azizov 1994, 54]. Biz ushbu fikrlarga qo'shila olmaymiz, O'zRFASHI qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan Kamoliy devonining 3 qo'lyozma nusxasi mazkur fikrlarning to'g'ri emasligini ko'rsatadi. Kamoliy ilk ta'limni Xiva qozisi Inoyatullo ismli kishidan oladi. Ushbu qozidan shu davrning boshqa bir iste'dodli shoiri Shinosiy ham ta'lim olgan.

Ahmad Tabibiyning nazmda yozilgan "Majmuat ush-shuaro" asari XIX asr oxiri XX asr boshlarida yashab ijod qilgan Xorazm shoirlari haqida, ularning hayoti va ijodini tiklashda qimmatli manba hisoblanadi. Tazkirada o'sha davr shoirlaridan 33 tasi haqida masnaviy yo'nalishida ma'lumotlar berilgan. Har bir ijodkorga berilayotgan ta'rifdan oldin uning adabiy muhitdagi o'rne, baytlarining mazmun-mohiyatiga e'tibor qaratgan. Shuningdek, davr ijodkorlari shaxsiy hayoti va xarakteri xususida ham masnaviy-larda ma'lumotlar keltiriladi.

S. Matkarimova nomzodlik dissertatsiyasida Ahmadjon Tabibiyning "Majmuat ush-shuaro"si haqida shunday ilmiy tavsif beradi: "Qo'lyozmaning eng so'nggi sahifasida asar yozib tugallangan sana va uni ko'chirgan kotib nomi qayd qilinadi: "Muhammad Rahim bahodirxoni soniy janobi oliy hazratning farmoni oliylari bila bu "Majmuyi shuaro"ni faqir al-haqir Muhammad yoqub Devon mulaqqab ba Xarrot bin usta Qurbonniyoz Xorazmiy bir ming uch yuz yigirma oltitanji yil mohi safarning uchlanjisi juma kuni muvofiq qo'y yili yozib itmom sarhadig'a yetkurdi" [1746, 5. 8].

Ushbu o'rinli ma'lumotlar Kamoliy hayoti va ijodini o'rganishda hamda o'sha davr adabiy muhitidagi ta'sirini bilishda ancha yordam beradi.

S.Matkarimovaning tadqiqotida Tabibiyga tegishli 29 raqamli qo'lyozmaning 9-betida tazkiraga kiritilgan quyidagi shoirlar ro'yxatini izchil berib o'tishi biz uchun qimmatli ma'lumot hisoblanadi: Hazratimiz dom davlata Sayyid Muhammad Rahimxon xaladallohu taoli mulukahum, Sayyid Nosir to'ra taxallusi Sultoniy, Rahmonquli to'ra taxallusi Sodiq, Sa'dulla to'ra taxallusi Sa'diy, Sayyid G'ozi, Sayyid Asad to'ra, Bayoniyki Muhammad Yusufbek, Oqilki Hasanmurodbek, Mirzo domullo Muhammad Rasul, Shinosiy Shayxnazarboy, G'ulomiy Davlatmurod mahram, Purkomil Abdurasul, Kamoliy, Umidiy Muhammadniyoz devon, Doiy Yusufhoji oxund, Ojiz Xudoybergan mufti oxund, Haqiriy Muhammadsharif oxund, Hokiy Ibodullo oxund, Niyoziy Niyozmuhammad oxund, Domullo Yusuf, Mullo Habibullo, Ahmad Tabibiy, Xayoliy Muhammad Nazar, Nadimiy, Xodim, Chokar yoki Muhammad Yusuf. Ushbular shoirlardur [Ahmad Tabibiy, Inv 29, 9^b].

Umuman olganda, shu kunga qadar Shoir Kamoliy ijodiy faoliyati to'g'risida hech bir tadqiqotchi ish olib bormagan. Kamoliyning nomi tazkira va bayozlardagina uchraydi. Yuqoridagi ma'lumotlar muallifi S. Matkarimova va G. Ismoilovanning nomzodlik dissertatsiyalarida Kamoliy haqida "ikki og'iz" aytilgan fikrlardan boshqa tadqiqot olib borilmagan yoki ilmiy maqola yozilgan emas.

Filologiya fanlari doktori Gulsara Ismoilova ham "Feruz davri Xorazm adabiy muhiti" mavzusida yozilgan nomzodlik dissertatsiyasida Feruz zamonida yashagan Xorazm shoirlariga nisbat berib Kamoliy ijodi mavzu ko'lami xususida shunday yozadi: "Tazkirada taniqli ijodkorlar hayoti to'g'risida batafsilroq ma'lumot berishga harakat qilingan... Shu bilan birga, saroy muhitiga moslashgan, she'rlarida o'sha sharoit ruhiyati, manzaralarini aks ettirgan Shinosiy, Kamoliy, Umidiy, Nadimiy, Ojiz, Haqiriy, Yusufiy, Hokiy Muzniblar to'g'risida ham birmuncha aniq va zarur dalillar keltiriladi va ular ijodiga xolis baho beriladi..." [Ismoilova 1995, 36]. Bundan kelib chiqib, Kamoliy ijodi ushbu tadqiqotchi tomonidan ham yuzaki o'rganilgan desak to'g'ri bo'ladi.

Tabibiy ko'chirgan nodir manbada o'sha davr adabiy muhiti namoyandalaridan bo'lgan ko'plab ijodkorlarning she'rlari qayd etiladi. Ushbu manba hozirgi kunda Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti asosiy fondida 1152-Inventar raqami ostida saqlanadi.

“Majmuat ush-shuaro” asarining badiiy qimmatini shundaki, unda Feruz, Ogahiy, Mutrib Xonaxarob, Kamoliy, Purkomil, Doiy, Haqiriy, Ojiz, Yusuf, Habib, Xokiy, Rog'ib, Tabibiy, Umidiy, Hayoliy, Sul-toniy, Chokar kabi ko'plab shoirlarning qalamiga mansub g'azal va muxammaslar keltirilib, ularning har biriga muallif tomonidan ikki baytli masnaviy bitilgan. Muallif tomonidan bitilgan masnaviy-lar asarda nomi kelgan shoirlarning hayoti, xarakteri, ijodi haqida qimmatli ma'lumot o'rnidadir. Tabibiyning quyidagi masnaviy-shoir Kamoliyning Feruzga payrav yozgan g'azaliga bitilganidir:

*Kamoliyki, xushtur maqoli oning,
O'lum ichra kamoli oning.
Chu ko'rdi shahanshohdin bir g'azal,
Anga yozdi tatabbu masal [Ahmad Tabibiy, № 1152, 10].*

Ushbu masnaviy orqali biz shoir Kamoliyning duogo'y, kamtar va xushfe'l inson ekanligi, dunyo ishlariga ruju qo'y-maganligi hamda Feruzshohdan o'zining g'azaliga payrav g'azal yozishi to'g'risida buyruq olganligi borasida ma'lumot olishimiz mumkin.

Yana bir masnaviyda Kamoliy xususida shunday deyiladi:

*Kamoliy dag'i mard komil erur,
Anga fahm ila xush hosil erur.
Duogo'y o'lub sidq-u sabab bila,
Dedi bu g'azalni itoat bila.*

Va ushbu masnaviydan so'ng Ogahiyning mashhur “Sallamno” radifli g'azaliga taxmis qilib yozilgan baytlari ko'chirilgan.

ايا شوخ ستمگر چشم خمارينكغہ سللما
خددى گولگون چو قدی سروی رفتارينكغہ سللما
تكللوم ايلگای قندو عسل قدرينی محو ایتی
مسیحا موج... آنداغکی گفتارينكغہ سللما

*Ayo sho'xi sitamgar chashmi xummoringg'a sallamno,
Xaddi gulgun chu qaddi sarvi raftoringg'a sallamno.
Takallum aylagay qand-u asal qadrini mahv etti,
Masiho mavj... andog'ki guftoringg'a sallamno*

[Kamoliy, № 948, 3].

Bundan tashqari, Tabibiy qalamiga mansub Sharqshunoslik institutida 1134-raqam ostida saqlanayotgan qo'lyozmada ham o'sha davr adabiy muhiti vakillari ijodidan namunalar keltirilgan. Kuzatishlar bunda ham shoir Kamoliy qalamiga mansub ko'plab muxammaslarning borligini ko'rsatdi. Darvoqe, Tabibiy qalamiga mansub ushbu masnaviydan ham shoir hayoti va ijodi haqida ma'lumot olish mumkin:

*Inoyatki, dargohida devon erur,
Anga fahm donish farovon erur.
O'zi xo'b erur asru shatranjboz,
Bu na'vi ish aro qildi ifshoyi roz [Ahmad Tabibiy, № 1134, 41].*

Bu o'rinda Kamoliyning saroyda ma'lum bir lavozimda ishlagani (mutavalli), she'r bitishga uquvi yuksakligi hamda shatranj o'yinida yaxshigina malakaga ega ekanligi qayd etilgan. Masnaviydan so'ng Feruz g'azaliga yozilgan Kamoliy muxammasi o'rin olgan.

Tabibiy tazkirasida ma'lum bir ijodkor xoh u quyi, xoh yuqori tabaqaga mansub bo'lsin, unga xolis baho beradi. Masalan, Kamoliy taxallusi bilan she'rlar yozgan Otanazar mutavalli Kamoliy haqida:

*Kamoliyki, xushtur maqoli oning,
O'lum ichra kamoli oning.
Chu ko'rdi shahanshohdin bir g'azal,
Anga yozdi tatabbu masal [Ahmad Tabibiy, № 1152, 10].*

deya iliq gaplarni aytsa, kambag'al shoirlardan bo'lgan Devoniylar ijodiga ham hurmat bilan qaraydi:

*Biri she'r xaylini Devoniydurur,
Zamiri durri ma'ni konidurur.
Oning aytg'on nazmidur bu g'azal,
Ki, bordur bu olam aro bebadal [Ahmad Tabibiy, 1152, 109].*

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Xorazm o'lkasida ellikdan ortiq (Laffasiy tazkirasida 54 ta shoir haqida ma'lumot berilgan) shoir yashab ijod qilganligi ma'lum bo'lsa-da, ulardan ko'pchiligining ijodi, hayot yo'li to'laqonli o'rganilmagan. Bugungi kunda ularning hayoti va ijodini o'rganish, kitobxonlarga yetkazish, matnshunoslik va adabiyotshunoslikning muhim vazifalaridan sanaladi. Shu davrning yetuk ijodkorlaridan hisoblangan Otanazar Muso mutavalli o'g'li Kamoliy hamda uning ijodini o'rganish, bugungi adabiyotga olib kirish dolzarb vazifalardan biridir.

Ijodining hajm ko'lamiga ko'ra Otanazar Muso mutavalli o'g'li Kamoliy bu davrdagi ko'plab shoirlardan ajralib turadi.

Kamoliy haqida ma'lumotlar topish davomida u yashagan davr adabiy muhitiga murojaat etildi. Kamoliy yashagan adabiy muhit XIX asr o'rtalari va XX asr boshlaridagi Xorazm adabiy muhitini o'z ichiga qamrab oladi.

Kamoliy devonining qo'lyozma nusxalari Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida 3 ta bo'lib, unga g'azallar, muxammaslar, taxmislar, murabbalar, tarjibandlar, qasidalar nasta'liq xatida bitilgan. Shuningdek, devon qo'lyozmalarining hajmi quyidagicha: inv 911/III 131sahifadan, inv 7085 IV dagi nusxasi 133 sahifadan, inv 948 nusxasi esa 171 sahifadan iboratdir.

Ushbu qo'lyozmalarda shoir devoni aynan berilgan bo'lib, bundan tashqari boshqa manbalarda ham Kamoliy ijodidan namunalar uchraydi.

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida 1538/I raqami ostida saqlanuvchi "Majmuati ash'or"da Jomiy, Navoiy, Mashrab, Kamoliy, Jurmiy, Qul Umuriy, Furqat, Abdurahmon qori Namangoniy, Qoriy kabi shoirlar ijodidan namunalar berilgan.

Yana shu yerda 1010-tartib raqami ostida saqlanuvchi "Majmua" qo'lyozmasida ham shoir ijodidan she'rlar uchraydi. Bu qo'lyozmada Qul Umuriy, Zavqiy, Mashrab, Shoh Qosim Anvari, Jazbiy, Huvaydo, Navoiy kabi shoirlarning ijod namunalari berilgan.

Bundan tashqari, bayozlarda ham shoir Kamoliy ijodidan namunalar keltiriladi, xususan, 2391, 1192, 1184, 1175, 1196, 1179, va 1582-raqam bilan saqlanuvchi bayozlarda hamda 1127-raqamli muxammaslar to'plamida va 1133-raqamli musaddasotda shoir nomini va she'rlarini uchratdik. 2391-raqamdagi bayozda Hofiz, Bedil, Shoyiq, Sayido, Sodiq, Soib, Xolis, Boqiy kabi ijodkorlar qatorida uchratadigan bo'lsak, 1582-tartib raqamida saqlanuvchi bayozda esa 284 g'azal, mustazod, qasida va ruboiylar ichida Mirzo, Haqiriy, Rog'ib, Kamoliy, Avaz, Devoniy, Ojiz, Shinosiy, Doiy kabi shoirlarning baytlari berilgan. Qolgan manbalarda bir qator mashhur ijodkorlar ijodi qatorida Kamoliy she'rlari ham o'rin olgan.

Shoir Kamoliy ijodining bu qadar keng miqyosda topilishi o'zi yashagan davr muhitida o'zgacha o'rne borligidan dalolat beradi.

Yuqorida sanab o'tilgan uchta qo'lyozma nusxadan nisbatan to'liq hamda aniqroq manba sifatida 948-raqamdagi qo'lyozma nusxasini tanladik. Ushbu qo'lyozma nusxa tasnif qilin-ganda unda jami 659 g'azal, 48 ta muxammas, 4 ta musaddas hamda 3 ta qasida borligi ma'lum bo'ldi. Devonda barchasi aniq ko'rsatilgan g'azallar, muxammaslar, musaddaslar hamda qasidalar alohida aniq tarzda, sarlavhalari bilan birga berib borilgan (masalan, g'azali Kamoli, muxammasi Kamoliy va boshqalar). Navoiy, Fuzuliy, Muhammad Rahimxon Feruz, Amiriy, Xolis, Ogahiy, Munis, Ravnaq, Sultoniy, Fig'oniy kabi shoirlarga muxammaslar bog'langan.

Ma'lumki, ishq-muhabbat she'riyatning, xususan g'azal

yo'zishning birlamchi bosh mavzusi hisoblangan. XIX asr oxiri XX asr boshlariga kelib ham ijtimoiy hayotdagi keskin o'zgarishlarga qaramay, g'azalchilikda muhabbat mavzusi an'anaviy holda davom etgan. Ammo bu davrga kelib g'azal janrida ro'y bergan yangiliklardan biri – g'azal mazvu ko'laminin birqadar kengayishi bo'ldi. Ijtimoiy mavzular, maorif-ma'rifatchilik yo'nalishidagi g'oyalarning yetakchi o'ringa chiqqan borishi adabiyotdagi o'ziga xos o'zgarishlardan biri hisoblandi. Yuz berayotgan tarixiy voqealarga bo'lgan munosabat, shoirlar ijodida ham yaqqol sezila boshladi.

Xulosa

Umuman olganda, saroyda adabiy muhitning tashkil qilinishi, Muhammad Rahimxonning mumtoz adabiyotdagi misli ko'rilmagan darajada ijobiy xizmatlaridan biri bo'ldi. Bu davrda yaratilgan yuzdan ziyod badiiy, tarixiy va boshqa sohalarga oid asarlar, arab va fors-tojik tillaridan o'girilgan tarjimalar, mumtoz adabiyot vakillari yozib qoldirgan durdona asarlarning hech qanday o'zgarishsiz ko'paytirilishi va bizgacha yetib kelishi, haqiqiy olijanob, ilmga muhabbati bisyor hukmdorning fazilatidir.

Xulosa qilib aytganda Feruz davri Xorazm adabiy muhitida ro'y bergan muhim o'zgarishlar va sezilarli rivojlanishlar o'zbek mumtoz adabiyoti va matnshunosligida o'chmas iz qoldirdi.

Bu davrda yashagan shoirlar, xususan, Kamoliy ham ushbu adabiy jarayondan chetda qolmadi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda uning she'rlari ham o'zining hayotiyliigi va samimiyligi bilan muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar

- Абдуллаев, В. 1979. *Ўзбек адабиёти тарихи*. Беш томлик. 4-том. Тошкент: Фан.
- Абдуллаев, В. 1980. *Ўзбек адабиёти тарихи*. Иккинчи китоб. Тошкент: Ўқитувчи.
- Саиджонов, Зебо. 2016. “Жадидчилик ва Хоразм адабий муҳити”. *Шарқ юлдузи* 4.
- Исмоилова, Гулсара. 1995. *Феруз даври ва Хоразм адабий муҳити*. Номзодлик диссертацияси. Тошкент.
- Лаффасий. 1992. *Тазкираи шуаро*. Урганч: Хоразм.
- Ogahiy. *Gulshani davlat*. Qo'lyozma. O'zR FA SHI Qo'lyozmalar fondi. Inv 79.
- Бобожон Тарроҳ Азизов. 1994. *Хоразм навозандалари*. Тошкент: Фафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти.
- Давлатёр Раҳим, Шихназар Матрасул, Нусратулло Жумаҳўжа. 1995. *Феруз шоҳ ва шоир қисмати*. Иккинчи китоб. Тошкент: Ўзбекистон.
- Ahmad Tabibiy. *Majmuat ush shuaro*. Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Sharqshunoslik instituti. Inv № 1152.

Otanazar Muso mutavalli Kamoliy. *Devoni Kamoliy*. Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti. Inv. № 948.

Ahmad Tabibiy. *Majmuat ush shuaro*. Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti. Inv № 1134.

The role of Otanazar Kamoli in the Literary Environment of Khorezm

Sharofiddin Jalilov¹

Abstract

Second half of the XIXth century. At the beginning of the XXth century, along with a number of political changes, a unique literary environment developed in the Khiva Khanate.

King Muhammad Rahim Khan II Feruz, who always sought to ensure the gathering of the country's artists, left a mark in the history of literature as the largest patron of poets. The creation of a new school of creativity as a result of the efforts of Muhammad Rahim Khan II Feruz led to the creation of many works. According to the instructions given by Feruz to representatives of the Khorezm literary community, the tradition of creating a devan became a tradition and was further developed.

In particular, the names of the creators who managed to create the sofa were taken directly from the magazine "Majmuat ush-shuaro", which covers the life and work of representatives of the literary environment of Khorezm. It is noteworthy that before the creation of the tazkira "Majmuat ush-shuaro" there was no collection or tazkira containing complete information about the life and work of representatives of the literary environment of Khorezm. From this point of view, we can say that information about the life and work of Otanazar Kamoli is given a place in this review, which indicates the special place of the poet in this literary environment.

Considering the above, this article provides brief information about the development of the literary environment of Khorezm during the reign of Muhammad Rahim Khan II Feruz, his encouragement of science and creativity among government affairs. It also briefly analyzes the unique styles used by artists of this period, using their poetry as an example. In

---

¹Sharofiddin Jalilov – researcher, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navo'i.

E-mail: Sharofiddinjalilov95@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-4717-6076

For citation: Jalilov, Sh. 2024. "The role of Otanazar Kamoli in the literary environment of Khorezm". *Golden Scripts* 3: 24 – 36.

addition, based on sources, information about the life and creative work of Otanazar Kamoli was restored and analyzed. Handwritten copies of the poet's book, the composition and content of the book, the volume of works included in it were scientifically analyzed, and the poems in the book were classified by genre.

Key words: *Literary environment, Khiva, Feruz, Kamali, "Devoni Kamali", textual research.*

References

- Abdullayev, V. 1979. *O'zbek adabiyoti tarixi*. Besh tomlik. 4-tom. Toshkent: Fan.
- Abdullayev, V. 1980. *O'zbek adabiyoti tarixi*. Ikkinchi kitob. Toshkent: O'qituvchi.
- Saidjonova, Zebo. 2016-yil, 4-son. *Jadidchilik va Xorazm adabiy muhiti*. Maqola. "Sharq yulduzi" jurnali.
- Ismoilova, Gulsara. 1995. *Feruz davri va Xorazm adabiy muhiti*. f.f.n. dissertatsiyasi. Toshkent.
- Laffasiy. 1992. *Tazkirayi shuaro*. Urganch: Xorazm.
- Ogahiy. *Gulshani davlat*. Qo'lyozma. O'zR FA ShI Qo'lyozmalar fondi. Inv79.
- Bobojon Tarroh Azizov. 1994. *Xorazm navozandalari*. Toshkent: G'. G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti.
- Davlatyor Rahim, Shihnazar Matrasul, Nusratullo Jumaxo'ja. 1995. *Feruz shoh va shoir qismati*. Ikkinchi kitob. Toshkent: O'zbekiston.
- Ahmad Tabibiy. *Majmuat ush shuaro*. Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti. Inv № 1152.
- Otanazar Muso mutavalli Kamoliy. *Devoni Kamoliy*. Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti. Inv. № 948.
- Ahmad Tabibiy. *Majmuat ush shuaro*. Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti. Inv № 1134.